

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ СТВОРЕННЯ ТОЛЕРАНТНОГО ОСВІТЬНОГО СЕРЕДОВИЩА ІНКЛЮЗИВНОЇ ШКОЛИ

У статті уточнено поняття «толерантне освітнє середовище»; схарактеризовано ознаки толерантного освітнього середовища; обґрунтовано організаційно-педагогічні умови створення толерантного освітнього середовища в інклюзивній школі.

Ключові слова: толерантність, діти з особливими освітніми потребами, інклюзивна освіта.

Метою соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями життєдіяльності є інтеграція їх у суспільство. Для досягнення цієї мети необхідним є створення середовища, в якому діти можуть взаємодіяти, спілкуватись і розвиватися відповідно до своїх можли-

востей. Оптимальними в цьому сенсі є інклюзивні школи, які, за визначенням, є «школами для всіх» (Т. Бут, М. Ейнскоу В. Засенко, А. Колупаєва, Дж. Леско, М. Малофєєв, Н. Назарова та ін.). Проблеми інклюзивної освіти привертають дедалі більшу увагу дослідників (І. Бгажнокова, І. Гилевич, Д. Зайцев, В. Засенко, А. Колупаєва, М. Малофєєв, В. Синьов, О. Таранченко, Д. Шамсутдінова, Л. Шипіцина, Н. Шматко та ін.). Обґрунтовано, що інклюзивне навчання корисне не лише для дітей з особливими потребами, а й для їх однолітків, оскільки сприяє розвитку емпатії, толерантності, формуванню реалістичного світогляду. Тим часом одним із чинників, що гальмує інклюзію, визнається неготовність деяких педагогів, здорових дітей та їхніх батьків взаємодіяти із дітьми, які мають особливі потреби. Таким чином, формування в інклюзивному навчальному закладі толерантного освітнього середовища є важливим педагогічним завданням.

Мета цієї статті — на підставі теоретичного аналізу досліджень у галузі інклюзивної освіти та педагогіки толерантності визначити ознаки й організаційно-педагогічні умови створення толерантного освітнього середовища інклюзивної школи.

Услід за В. Ясвіним, освітнє середовище ми розуміємо як систему умов формування та розвитку особистості, що містяться в певному соціальному й просторово-предметному оточенні [4, с 11]. Зазначимо, що таке визначення є загальним. Для конкретизації даного поняття доцільно виділити мікрорівень (середовище навчального закладу, сім'я тощо), мезорівень (середовище міста, регіону) та макрорівень (середовище країни, співдружності країн тощо) освітнього середовища. Таким чином, освітнє середовище навчального закладу можна визначити як функціональне й просторове об'єднання суб'єктів навчально-виховного процесу, між якими встановлюються близькі різнопланові групові взаємозв'язки [4, с 12].

Педагогічні ідеї формування толерантної особистості розглядалися в багатьох роботах видатних педагогів минулого (Г. Ващенко, А. Макаренко, М. Монтессорі, Й. Песталоцці, С. Русова, В. Сухомлинський, Л. Толстой, К. Ушинський та ін.). У сучасній науці ідеї толерантності реалізуються у педагогіці співробітництва (Ш. Амонашвілі, О. Ільїна, В. Шаталов та ін.), педагогіці ненасильства (А. Козлова, В. Маралов, В. Сітаров та ін.) та безпосередньо у педагогіці толерантності (Т. Арістова, М. Боритко, Г. Палаткіна, Ю. Тодорцева та ін.).

Оскільки у педагогіці толерантність визначається як певна риса особистості, що виявляється в готовності людини приймати інших такими, якими вони є, взаємодіяти з ними на засадах взаємоповаги, відкритості до сприйняття інших культур, здатності запобігати конфліктам або розв'язувати їх ненасильницькими засобами (О. Асмолов, Л. Бернадська, І. Бех, Б. Гершунський, Л. Хоружа та ін.), освітнє середовище, в якому створено умови для формування толерантної особистості, ми вважаємо *толерантним*.

Відповідно, *інтолерантним* середовищем є таке, де панує неприйняття іншого тільки за те, що він виглядає, думає, діє інакше. Інтолерантна поведінка дітей може варіюватися за ступенем вираження та формами прояву: від демонстрації неприйняття й недобррозичливості до словесних образ і застосування сили. Основними формами прояву інтолерантності серед дітей є ображення, глузування, зневажання, негативні оцінки.

Л. Шипіцина виділяє такі прояви інтолерантності в інтегрованому дитячому середовищі: 1) дитина прагне до однолітків, але однолітки її відкидають; 2) дитина прагне до однолітків, її не відкидають, але спілкування є формальним; 3) дитина відособлюється від однолітків, вони також не виявляють до неї інтересу; 4) дитина уникає контактів з однолітками, вони також уникають контактів з нею [3, с. 142].

Аналіз наукових джерел з проблем формування толерантності дітей та молоді (Л. Бернадська, А. Біджиєв, О. Грива, Е. Койкова, П. Комогоров, Н. Кудзієва, Т. Ліхачова, О. Волошина, О. Рибак, Т. Углова та ін.) надав можливість виділити два шляхи побудови толерантного освітнього середовища. Перший (умовно назвемо його директивним) полягає в припиненні негативних реакцій одних дітей відносно інших. Проте такі припинення забезпечують лише мінімальний рівень поваги до іншого. Другий шлях (умовно назвемо його демократичним, або особистісно-орієнтованим) полягає у створенні умов, необхідних для досягнення всіма учнями високого соціального статусу й усвідомлення соціальної значущості кожного з них. В умовах інклюзивної школи це означає: визнання рівної цінності для суспільства всіх учнів і педагогів; підвищення ступеня їхньої участі у культурному житті школи; модифікацію методики роботи в школі таким чином, щоб можна було повністю задовольнити різноманітні потреби всіх учнів; усунення бар'єрів на шляху одержання ними знань і повноцінної участі у шкільному

житті. Зауважимо, що максимальну результативність дає поєднання цих двох шляхів. Завдання педагога — навчитися бачити й розпізнавати перші ознаки можливої конфліктної ситуації, щоб запобігти її розвитку або знайти компромісне розв'язання конфлікту.

Зазначимо, що вся система навчально-виховної роботи, всі педагогічні засоби тією чи іншою мірою впливають на формування толерантності в дітей. Методика виховання толерантності базується на знанні педагогом індивідуальних особливостей дітей, взаємин між дітьми та їх проявів у поведінці. Після вивчення й аналізу ситуації педагоги здійснюють пошук ефективних форм виховання в дітей толерантності, визначають конкретний зміст цієї роботи. При цьому необхідно виходити з того, що основа толерантності — формування гуманних відносин між людьми. Це можливо здійснювати в навчальний і позаурочний час через всю систему відносин у колективі класу, школи.

Вважаємо, що виховання толерантності починається з формування в молодших школярів стійкого прояву дружелюбності до однокласників і однолітків у найближчому оточенні, ввічливості у відносинах з людьми, стриманості у прояві негативних почуттів, нетерпимого ставлення до насильства, зла, брехливості, ліні тощо. У середніх класах особлива увага має звертатися на товариську взаємодопомогу у важку хвилину, чуйність до горя чужих людей, прояви милосердя до хворих, літніх — усіх, хто потребує допомоги. У старшокласників важливо виховувати такі якості, як здатність йти на компроміс при суперечках, справедливість у взаєминах із людьми, здатність стати на захист слабкого.

У дослідженні А. Колупаєвої показано, що само по собі спільне навчання здорових дітей і дітей «особливих» не розв'язує всіх проблем їхньої взаємодії; оскільки без відповідної педагогічної роботи сфера дитячих стосунків може залишатися деформованою, неповноцінною [1, с. 209]. Тому важливим у роботі педагогів вважаємо здатність до регулювання взаємин між дітьми. Успішність вирішення даного завдання багато в чому залежить від характеру спілкування та психологічної схильності дітей до міжособистісних контактів. При цьому потрібно враховувати особливості розвитку дітей з психофізичними порушеннями.

Так, порушення діяльності зорового аналізатора призводить до труднощів у встановленні контактів з оточуючими (Г. Григор'єва, М. Земцова, В. Кобильченко, О. Литвак, Г. Нікуліна, Л. Плаксина,

Є. Синьова, Л. Сонцева та ін.). В інтегрованому колективі діти з порушеннями зору часто займають позицію самоізоляції, підлеглості, відмови від боротьби із труднощами. Через візуально сприймані дефекти такі діти можуть стати об'єктом надмірної уваги з боку дітей з нормальним зором. За відсутності відповідного виховання ця увага виявляється в нетактовному розгляданні, постановці травмуючих запитань або униканні спілкування.

Для дітей із порушеннями інтелекту насамперед характерне значне зниження, порівняно з нормою, потреби у взаємодії з дорослими та однолітками (В. Бондар, І. Єременко, С. Забрамна, С. Миронова, Б. Пузанов, С. Рубінштейн, В. Синьов, О. Хохліна та ін.).

Специфіка соціального розвитку дітей з порушеннями слуху визначається обмеженням можливостей їхнього вербального спілкування. У результаті недосконаліми виявляються емоційна сфера, уявлення про поведінкову норму, що призводить до виникнення додаткових утруднень розвитку взаємин з однолітками (Т. Богданова, Р. Боскіс, Т. Власова, В. Засенко, Н. Засенко, С. Зиков, Б. Корсунська, Ф. Рау, Л. Фомічова, Ж. Шиф та ін.).

Незрілість засобів комунікації відіграє вирішальну роль і в особистісному розвитку дітей з порушеннями мовлення. Непевність у собі, прояв негативізму, замкнутість, як результат реагування дитини на свій дефект, впливають на характер її спілкування з однолітками. У таких дітей відмічається недорозвинення соціальної спрямованості, незрілість форм міжособистісної взаємодії, що спричиняє роз'єднання дитячого колективу (Р. Левіна, В. Селиверстов, Є. Соботовіч, М. Хватцев, М. Шеремет та ін.).

У дітей із церебральними паралічами порушується формування особистості. Нормальний інтелектуальний розвиток при цьому захворюванні часто поєднується з відсутністю впевненості в собі, самостійності, з підвищеною сугестивністю. Особистісна незрілість виявляється в наївності суджень, слабкій орієнтованості в побутових і практичних питаннях життя. У дітей легко формуються утриманські установки, нездатність до самостійної практичної діяльності. Труднощі соціальної адаптації сприяють розвитку таких рис особистості, як боязкість, сором'язливість, невміння обстоювати свої інтереси. Це поєднується з підвищеною чутливістю, уразливістю, вразливістю, замкнутістю (І. Левченко, І. Мамайчук, О. Мастюкова, О. Приходько, В. Синьов, Л. Шипіцина та ін.).

Специфічна поведінка аутичних дітей характеризується використанням примітивних форм контакту: їм подобається бігати разом з іншими дітьми, обіймати їх, штовхати, заглядати в очі, сміятися. Навіть найпростіші взаємини аутичних дітей з однолітками встановлюються зі значними труднощами. Навіть при взаємній симпатії дітей їхнє спілкування не налагодиться само собою і в найкращому випадку залишиться на рівні біганини й метушні, що закінчується загальним збудженням і дискомфортом (О. Баєнська, К. Лебединська, М. Ліблінг, О. Нікольська, Т. Скрипник, Г. Смоляр, В. Тарасун, О. Янушко та ін.).

З огляду на викладене можна стверджувати, що найбільш сприятливою для формування толерантних міжособистісних стосунків у дитячому колективі інклюзивної школи є спільна діяльність дітей, яка має соціально та особистісно значущий зміст. Для цього можуть бути використані всі види навчальної й позаурочної роботи, зміст яких націлений на формування моральних взаємин між людьми. Ефективність спільної діяльності дітей як засобу формування толерантності підвищується, якщо вони усвідомлюють її мету й знаходять в ній особистісний зміст; здійснюються спільне планування, організація й підбиття підсумків діяльності, а також реалізується педагогічно доцільний розподіл ролей і функцій між дітьми і педагогом; створюються ситуації вільного вибору дітьми видів і способів діяльності; кожний учасник може реалізувати себе, домогтися успіху і водночас виявити турботу про інших, зробити реальний внесок у спільну справу. Виховний потенціал спільної діяльності зростає, якщо вона носить творчий характер (Ю. Азаров, Р. Вайнола, І. Зязюн, Л. Лузіна, Н. Ничкало, С. Сисоєва та ін.). Колективна творча діяльність сприяє формуванню толерантності, якщо діти при цьому набувають досвіду гуманної партнерської взаємодії з педагогом та між собою. Для того щоб забезпечити психологічну захищеність дитини, успішність її взаємин з іншими, педагог має створювати спеціальні ситуації, що дають дітям можливість здійснювати взаємодопомогу, приймати самостійні рішення, висловлювати власні судження та водночас поважно ставитися до думки інших. Засвоєнню в практичній діяльності принципів толерантності (рівності, співпраці, свободи вибору, ціннісного самовизначення) сприяє також розвиток у навчальному закладі системи учнівського самоврядування.

Також у виховному процесі необхідно не лише ставити за мету формування толерантності, але й задавати дітям норми взаємин, що може бути реалізовано лише у толерантному середовищі.

Нідерландською дослідницею Б. Рієрдон визначено ознаки толерантного вчителя; зокрема, толерантний вчитель усвідомлює, що його сприймають як зразок для наслідування; він опановує та використовує відповідні навички для розвитку діалогу та мирного розв'язання конфліктів; заохочує творчі підходи до вирішення проблем; забезпечує умови для спільної конструктивної активності учасників освітнього процесу; не заохочує агресивну поведінку та суперництво; сприяє залученню учнів і батьків до прийняття рішень і розроблення програм спільної діяльності; вчить мислити критично й уміє цінувати позиції інших [2, с 54–55].

Аналіз наукових джерел надав підстави виділити такі основні ознаки толерантного освітнього середовища:

1. *Відкритість* для дітей, різних за соціальним статусом, станом здоров'я, зовнішнім виглядом. Школа має бути відкрита для діалогу, міжособистісного і групового спілкування, сприяти збагаченню життєвого досвіду дитини. Саме відсутність досвіду й інформації — дві найпоширеніші причини розвитку в дітей негативних стереотипів відносно «інших». Необхідно оточити дітей позитивними образами (іграшками, музикою, літературою, відео, прикладами із ЗМІ), що дають уявлення про людську індивідуальність та можливості соціально-прийняттого самовираження. Водночас необхідно заохочувати дитину знаходити щось спільне між собою та іншими. Щоразу, коли дитина говорить, що хтось дуже не схожий на інших, можна сказати: «Так, ти правий. Але вона (несхожа на інших дитина) любить маму й тата, намагається добре поводитися, хоче мати гарних друзів і любить малювати, ну зовсім як ти». Необхідно допомогти дітям побачити, наскільки подібність переважає відмінності.

Перед педагогом інклюзивної школи стоїть завдання створення такої дитячої групи, де право дитини бути собою не обмежується жодними умовами, де під впливом позитивного ставлення формується стереотип позитивного сприйняття «інших». У такій групі передбачається відсутність декларованих групових норм, носієм яких є педагог: усі правила розробляються разом з дітьми. Груповому аналізу, як правило, підлягають лише ситуації, які стосуються всієї групи, при цьому завжди виключається можливість групового оцінювання чийось індивідуальних поглядів, думок, поведінки тощо.

2. *Стійкість* до внутрішніх змін та зовнішніх впливів; при цьому мова йде не про усунення того чи іншого протиріччя всередині закладу або нейтралізацію якогось зовнішнього негативного впливу (часто це просто є нереальним), а про можливість їх пом'якшення, зниження негативного та підвищення позитивного потенціалу середовища засобами, доступними навчальному закладу.

3. *Гуманність*, яка передбачає співпрацю та діалог учителя з учнями та їхніми батьками. У такій співпраці виникає нова, поки що нетрадиційна як для школи, так і для суспільства загалом соціальна ситуація, в яку включаються звичайні учні й учні з особливостями психофізичного розвитку, батьки різних категорій дітей, а також педагоги. Проте, як свідчить практика, така ситуація не завжди спонукає до співробітництва, до співчуття та співпереживання. Якщо не проводити цілеспрямовану педагогічну роботу з вибудовування толерантних взаємин між всіма учасниками навчального процесу, то вони й не виникнуть, а взаємодія й співробітництво матимуть лише формальний характер.

4. *Варіативність*, що дає можливість враховувати та задовольняти потреби кожного. Незвичайність «особливої» дитини визначається не стільки характером її порушення, скільки умовами її розвитку та набуття життєвого та соціального досвіду. А досвід у всіх різний. Реалії життя є такими, що наявність будь-якої вади часто призводить до соціальної ізоляції такої дитини. Її розвиток відбувається в інших, особливих, деприваційних умовах, які позначаються на процесі соціалізації протягом всього життя. Ці особливі умови розвитку дітей дуже важливо враховувати в педагогічному процесі, тому що деформація соціальних зв'язків, зумовлена наявністю порушень, вимагає іншого підходу до вибору форм, засобів і методів навчання. Доводиться дедалі більше зважати на необхідність більше широкого застосування соціальних форм навчання, оснований на процесі безпосереднього включення дітей з особливостями психофізичного розвитку у взаємодію між собою та з іншими людьми, у налагодження зв'язків із різними соціальними групами тощо.

Наприкінці зазначимо, що толерантність, як і будь-яку іншу якість, у дитини набагато легше сформувати, якщо союзниками педагогів у даному питанні є її батьки. За свідченням педагогів-практиків, негативне ставлення до появи в класі дитини з особливими потребами висловлюють до 60% батьків здорових дітей.

Водночас вітчизняними та зарубіжними науковцями обґрунтовано, а практикою підтверджено корисність інтегрованого навчання не лише для учнів із психофізичними порушеннями, а й для учнів з типовим рівнем розвитку, оскільки сприяє розвитку в них емпатії, уможливорює об'єктивну самооцінку, формує реалістичний світогляд. Тому з батьками здорових учнів необхідно проводити цілеспрямовану роботу, роз'яснювати їм важливість виховання в дітей толерантності й культури міжособистісного спілкування. При цьому сам педагог має бути прикладом толерантного та поважного ставлення до інших, показувати позитивний зразок гуманної взаємодії з родиною. Якщо чуйність, тактовність, терпіння, увагу та повагу до всіх без винятку дітей і батьків педагога проявлятимуть з перших днів перебування дитини в школі, це стимулюватиме прояв даних якостей в учнів і їхніх батьків.

Усе викладене дає підстави для таких **висновків**.

1. Толерантним можна вважати освітнє середовище, в якому створено умови для формування толерантної особистості. Ознаками толерантного освітнього середовища є відкритість для всіх без винятку дітей, стійкість до внутрішніх змін та зовнішніх впливів, гуманність і варіативність.

2. У толерантному освітньому середовищі діти не лише отримують інформацію про толерантність, а й набувають досвід життя у відкритому демократичному суспільстві.

3. Організаційно-педагогічними умовами створення толерантного освітнього середовища можна вважати формування в інклюзивній школі таких взаємин між учасниками навчального процесу, які забезпечують соціалізацію дітей через включення їх у різноманітні культурні та соціальні практики в процесі навчальної і позаурочної діяльності; при цьому кожен учасник навчального процесу має можливість бути успішним, а його внесок визнається важливим і значущим для всіх.

4. Найдієвішими методами виховання толерантності учнів інклюзивної школи є стимулювання та мотивація, вправа, виховна ситуація.

Вважаємо, що проблема формування взаємин учасників навчального процесу інклюзивної школи потребує подальших досліджень.

В статтю уточнено поняття «толерантна освітня середовище»; охарактеризовані ознаки толерантної освітньої середовища; обґрунтовані організаційно-педагогічні умови створення толерантної освітньої середовища в інклюзивній школі.

Ключевые слова: толерантность, дети с особыми образовательными потребностями, инклюзивное образование.

In the article the conception of «tolerant educational environment» is defined more exactly; the showings of tolerant educational environment are characterized, also; organizational-pedagogic conditions for creating of tolerant educational environment in the inclusive school are substantiated.

Key words: tolerance, children with special educational needs, inclusive education.

Література

1. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : монографія/А. А. Колупаєва. — К. : «Саміт-Книга», 2009. — 272 с
2. Риэрдон Б. Э. Толерантность — дорога к миру / Б. Э. Риэрдон. — М. : Бонфи, 1996. - 304 с
3. Шипицына Л. М. Ребенок с нарушенным слухом в семье и обществе / Л. М. Шипицына. - СПб. : Речь, 2009. - 201 с.
4. Ясвин В. А. Экспертиза школьной образовательной среды / В. А. Ясвин; отв. ред. М. А. Ушакова. — М. : Сентябрь, 2000. — 125 с.